

เศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธ*

Buddhist Economic Community

พระครูโกศลวิহারคุณ, พระครูอาทรกิจจาภิรักษ์
¹ทิพย์ภวิษณ์ ไสชาติ, สิปปมงคล ป้องภา และ สังเวียน สภาวน
Phrakru Kosolwiharakhun, Phrakruarthornkijarak,
Sipmongkol Pongpha, Thippavit Saichart and Sangwien Saphang

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Ubon Ratchathani Campus
¹Email: s.dhammakosa_@hotmail.com

บทคัดย่อ

วัดในทางพระพุทธศาสนานั้น คือสถานที่ประกอบพิธีกรรมต่างๆ ทางศาสนา ได้แก่ในกิจกรรมสำคัญๆ มาโดยตลอด รวมถึงการให้บริการด้านความรู้แก่พุทธศาสนิกชนทุกคน ในขณะเดียวกันวัดในพระพุทธศาสนาเองก็ยังมีเรื่องรายรับรายจ่ายเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะสาเหตุมาจากความเคารพและศรัทธาของพุทธศาสนิกชน จึงทำให้วัดใหญ่ๆ ที่มีชื่อเสียงโด่งดังมีผู้คนมาทำบุญเป็นจำนวนมาก จึงทำให้วัดมีรายได้มหาศาล เมื่อเป็นเช่นนี้วัดเองก็ต้องมีการบริหารจัดการทรัพย์สินของวัดที่ได้จากพุทธศาสนิกชนให้เป็นประโยชน์ นั่นคือมีการก่อสร้างศาสนวัตถุต่างๆ ภายวัด เช่น พระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ อาคารที่พักพระภิกษุสามเณร อาคารเรียนพระปริยัติธรรม และศาสนสถานอื่นๆ อีกมากมาย ดังนั้นวัดจึงเป็นเสมือนฐานเศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธอีกช่องทางหนึ่งไปโดยอัตโนมัติ แต่การใช้จ่ายเงินของวัดในพระพุทธศาสนานั้น วัดไม่ได้จ่ายเงินเพื่อการพัฒนาด้านศาสนวัตถุอย่างเดียว แต่การใช้จ่ายเงินของวัดต่างๆ เหล่านี้ ยังก่อให้เกิดการสร้างสรรค์เศรษฐกิจชุมชน เป็นการสร้างงาน สร้างรายได้ ทำให้เกิดการหมุนเวียนของระบบการเงินตราในชุมชน ในปัจจุบันวัดใหญ่ๆ หลายวัดจึงได้ปรับตัวเองให้เข้ากับโลกยุคใหม่ตามความเหมาะสม พระสงฆ์เองก็พยายามปรับบทบาทหน้าที่ให้เกิดความสมดุลกับความต้องการของสังคม ยิ่งโดยเฉพาะอย่างยิ่งบางวัดได้มีการให้ความช่วยเหลือสงเคราะห์ชุมชน มีการจ้างงานแก่คนในชุมชนให้มาทำงานในวัด เพื่อให้เขามีรายได้

* Received January 2, 2019; Revised January 18, 2019; Accepted April 10, 2019

ซึ่งเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน ให้เกิดความสมดุลกันระหว่างวัดกับชุมชน อันจะทำให้วัดและสังคมสามารถที่จะทำประโยชน์ซึ่งกันและกันได้อย่างยั่งยืนต่อไป

คำสำคัญ: เศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธ

Abstract

The temple in Buddhism is the center of several ceremony such as important activities of community, sharing Buddhist knowledge to all people who wish to study and practice. When people donate money to the temple for merit making. So that, there is the management of income automatically. The popular temples have more income to manage for the highest benefit to community such as building ordination hall, huge hall, apartment for monks and novices, school and Dhamma building, ect.

The temple automatically is the base of economics in community. For example, there are some jobs and incomes in community. Now a day, monks in the popular temple update the management to modern age and adjust themselves to service society properly. Especially, social work, jobs and incomes for community. It is the way to solve economic problems and makes balance between community and temple for sustainable benefits.

Keywords: Buddhist Economic community

บทนำ

ท่ามกลางยุคเศรษฐกิจของประเทศกำลังเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ดีขึ้น ซึ่งเป็นที่รู้กันว่า เป็นโลกยุคของการค้าเสรี ทุกคนสามารถเป็นเจ้าของกิจการต่างๆ ได้ และเลือกที่จะประกอบธุรกิจส่วนตัวได้อย่างไม่จำกัด ถือว่าเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้คนในสังคมมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ในการประกอบอาชีพอย่างสุจริตธรรม ที่อยู่ภายใต้ของกฎหมายและศีลธรรม ในสังคมยุคใหม่นี้ ยิ่งเป็นสังคมแห่งความสะดวกสบาย ผู้คนก็พยายามแสวงหาสิ่งนั้นมาเพื่ออำนวยความสะดวกให้กับตนเองครอบครัว ไม่ว่าจะอยู่มุมใดของโลกการติดต่อสื่อสาร การคมนาคม การส่งสินค้า ก็สามารถทำได้อย่างรวดเร็ว และสะดวกสบาย จนทำให้เกิดความต้องการของศาสตร์สมัยใหม่แขนงต่างๆ ขึ้นอย่างรวดเร็วในโลกยุคปัจจุบันนี้ ยกตัวอย่างเช่น เรื่องของเศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์การเมืองการปกครอง นิติศาสตร์ สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ เป็นต้น ในขณะเดียวกันที่ศาสตร์สมัยใหม่กำลังเป็นที่นิยมและต้องการของคนในสังคมโลก แต่ก็ยังมีศาสตร์ที่เก่าแก่ที่สุดอีกศาสตร์หนึ่งที่ยังทันสมัยอยู่ตลอดเวลา ศาสตร์ที่กล่าวถึงนี้ก็คือ พุทธศาสตร์ อันเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยความจริง ความจริงที่เป็นเรื่องของกฎธรรมชาติ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นธรรมชาติทางฝ่ายวัตถุและธรรมชาติฝ่ายนาม จึงถือว่าศาสตร์นี้เป็นศาสตร์เดิมแท้ของมวลมนุษยชาติ

ศาสตร์ที่ควรศึกษาอีกศาสตร์หนึ่งซึ่งเป็นเรื่องของศาสตร์สมัยใหม่คือ เศรษฐศาสตร์ เพราะว่าศาสตร์นี้เป็นเรื่องของการบริหารจัดการธรรมชาติฝ่ายวัตถุ จะเรียกว่าวัตถุดิบก็ได้ ซึ่งเป็นเรื่องของวัตถุดิบที่มีอยู่ในโลกนี้เพื่อให้มีการใช้ประโยชน์อย่างสมดุลกัน ระหว่างผู้บริโภคและผู้ผลิต ให้พึงพากันได้โดยอยู่ในกรอบของศีลธรรม ที่เรียกว่า เศรษฐกิจพอเพียง หรือการจัดการให้เป็นระบบของเศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธ ที่นำเอาหลักการซึ่งไม่มีใครในโลกนี้ที่จะปฏิเสธระบบเศรษฐกิจได้ เพราะปัจจัย 4 เป็นความต้องการของคนทุกคน อันเป็นเครื่องอาศัยขั้นพื้นฐานของมนุษย์ในการดำรงชีวิต สิ่งเหล่านี้คือ ระบบเศรษฐกิจที่เป็นเศรษฐกิจหลักของโลก ไม่เว้นแม้แต่นักบวชในพระพุทธศาสนาก็ต้องมีความเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ทั้งในด้านปัจเจกบุคคลและสถาบัน ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งทางสังคม ส่วนในด้านพระพุทธศาสนา นั้นพระพุทธเจ้าทรงจำแนกปัจจัยอันเป็นเครื่องอาศัยไว้ถึง 4 ประการ คำว่า “ปัจจัย” ในที่นี้หมายถึง เหตุเป็นทางให้เกิดผล (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542) มี 4 ประการ คือ เทียววิณทนาต นุ่งห่มผ้าบังสุกุล อยู่โคนต้นไม้ ฉนียาตองด้วยน้ำมูตรเน่า

ปัจจัยทั้ง 4 ประการนี้ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติให้พระสาวกของพระองค์ที่เป็นพระสงฆ์ได้ประพฤติปฏิบัติตาม (กองตำราสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, 2540) เนื่องจากสังคมมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ พระสงฆ์เองก็จำเป็นต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับยุคสมัยและรู้เท่าทัน การพัฒนานับว่าเป็นอีกสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พระสงฆ์ต้องทำงานหรือกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจ ได้แก่ การก่อสร้าง (นว

กรรม) เสนาสนะสงฆ์ การจัดวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว การสร้างวัดอุ้มงคล การจัดงานบุญ ประเพณี บุญเฉพาะกรณี เป็นต้น เพื่อหารายได้เข้าวัดเพื่อนำมาก่อสร้างสิ่งต่างๆ ภายในวัดหรือนำไปช่วยเหลือผู้ประสบภัยหรือการศึกษา เป็นต้น ส่วนฝ่ายชาวบ้านเอง ส่วนหนึ่งก็อาศัยและกิจกรรมของวัด เพื่อหารายได้เลี้ยงตนเองและครอบครัว เช่น ขายดอกไม้สด ขายเครื่องสังฆภัณฑ์ ขายวัตถุมงคล ก็ใช้สถานที่วัดนี้แหละเป็นตลาดนัด เพื่อทำการค้าขาย อย่างนี้เป็นต้น และในขณะเดียวในโลกในยุคนี้ก็ยิ่งประสบกับปัญหาอีกประการหนึ่งของสังคมบริโภค หากมองดูอย่างผิวเผินในแง่ของเศรษฐกิจอาจจะรู้สึกดี เพราะฝ่ายผลิตสามารถจำหน่ายสินค้าที่ตนผลิตได้บรรลุเป้าหมาย แต่หากมองมุมกลับแบบเศรษฐกิจเชิงพุทธ แล้วยังถือว่าขาดความสมดุล เพราะทำให้อีกฝ่ายหนึ่งกลายเป็นผู้บริโภคฝ่าย อีกทั้งการบริโภคนั้นก็ยังขาดสติพิจารณา เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดกับชีวิต และเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจพื้นฐานให้มีส่วนสร้างจิตสำนึก ความรับผิดชอบต่อสังคมไปในตัวด้วย ถ้าหากไม่มีความสมดุลในแบบเศรษฐกิจเชิงพุทธแล้ว ในยุคนี้อาจจะกลายเป็นว่า ในยุคนี้ยากจะอุดมการณ์ใดที่ทรงพลังเท่ากับบริโภคนิยม ในรัสเซียและยุโรปตะวันออก ระบอบคอมมิวนิสต์นอกจากสกัดกั้นมันไม่ได้แล้ว ยังต้องพังทลายเพื่อเปิดทางให้มันได้แพร่หลายอย่างเสรี ในจีนและเวียดนาม ความอยู่รอดของระบอบคอมมิวนิสต์ขึ้นอยู่กับว่า ยอมลัทธิบริโภคนิยมแค่ไหน (พระไพศาล วิสาโล, 2562) เมื่อทุกคนมีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยระบบเศรษฐกิจมหัพภาคในการพัฒนาประเทศชาติก็ตาม นอกจากมนุษย์จะมีวิชาเป็นเหตุให้เกิดปัญหาแล้ว ยังพิจารณาว่า มนุษย์สามารถพัฒนาความคิด หรือความเห็นในการบริโภคปัจจัยทางวัตถุเพื่อเป็นคุณประโยชน์ของชีวิตของตน เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต (พระเทพเวที ประยุทธ์ ปยุตโต, 2532)

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าระบบเศรษฐกิจที่เกิดจากวัดและบ้านเกี่ยวข้อหรืออาศัยกัน ต้องเป็นประโยชน์ฝ่ายเดียวเท่านั้น จะไม่เป็นโทษต่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งแต่ประการใด ฐานเศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธที่เกิดขึ้นจึงเน้นระบบการซื้อการจ่ายที่ถูกต้องตามหลักศีลธรรมเป็นสำคัญ เช่น เศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธจะไม่มีการค้าขายเครื่องดื่มที่เป็นเครื่องดองของเมา ค้าขายยาเสพติด ค้าขายอาวุธ (ของมีคม) เป็นต้น ดังนั้นในบทความเรื่องนี้ผู้เขียนต้องการสื่อให้เห็นถึงรูปแบบ องค์ประกอบ วิธีการและขั้นตอนของการได้มาซึ่งเงินและการจัดกิจกรรมหรือการจัดงานที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจของวัดในพระพุทธศาสนา อันเป็นฐานเศรษฐกิจฐานรากของวัดและชุมชนสู่เศรษฐกิจของประเทศ ที่เริ่มต้นจากการทำกิจกรรมต่างๆ ของวัดในพระพุทธศาสนา

2. แนวคิดเกี่ยวกับระบบเศรษฐศาสตร์และพุทธเศรษฐศาสตร์

ในหัวข้อนี้ ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจแบบพุทธและระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านหรือสังคม ดังรายละเอียดต่อไปนี้

เศรษฐศาสตร์ ตรงกับศัพท์ในภาษาอังกฤษว่า “Economics” ซึ่งมาจากภาษากรีกว่า “Oikonomikos” แปลว่า มีทักษะในการจัดการเรื่องครอบครัว และ อีกคำหนึ่งว่า “เศรษฐกิจ” “Economy” มาจากภาษากรีกว่า “Oikos” หมายถึงบ้าน และ “Nimein” หมายถึง การจัดการ ดังนั้น ความหมายของเศรษฐกิจจึงมีความคล้ายคลึงกันกับเศรษฐศาสตร์ คือ หมายถึง ศาสตร์ที่เกี่ยวกับการจัดการครอบครัวนั่นเอง และความหมายของวิชาเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบัน ได้มีการขยายตัวกว้างกว่าการจัดการในครอบครัว โดยหมายถึงสังคมของประเทศและของโลก ตามวิวัฒนาการของเศรษฐกิจ ความหมายของคำว่า “เศรษฐศาสตร์” จึงได้รับการเติมต่อและเสริมแต่งจากนักเศรษฐศาสตร์ในแต่ละยุคแต่ละสมัย ดังนี้

ชูเมกเกอร์ อี.เอฟ. (Shoemaker EF, 1985) ได้กล่าวว่าไม่มีใครคาดคิดว่าวิถีชีวิตของชาวพุทธจะกลายเป็นเศรษฐศาสตร์แนวพุทธไปได้และเขาได้แสดงให้เห็นสาระสำคัญของเชิงพุทธว่านักวัตถุนิยมสนใจแต่สินค้าเป็นสำคัญพุทธศาสนิกชนสนใจแต่การให้มีอิสระเสรีภาพเป็นส่วนใหญ่แต่พุทธศาสนาถือหลักมัชฌิมาปฏิปทา ดังนั้นจึงมิได้ขัดแย้งกับหลักการกินดีอยู่ดีทางกายภาพอุปสรรคของการปลดปล่อยให้มีอิสระเสรีภาพนั้นมีได้อยู่ที่ทรัพยากรแต่ว่าอยู่ที่ดินนาที่ดิ้นรนเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งเหล่านั้น ดังนั้นสาระสำคัญของเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธก็คือความเรียบง่ายและหลักอหิงสา ชูเมกเกอร์ได้กล่าวถึงสัมมาอาชีวะหรือการเลี้ยงชีพชอบที่เป็นองค์ประกอบของมรรคมีองค์แปดว่าเป็นรากฐานที่สามารถใช้วางแผนการพัฒนาประเทศสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่แนวพุทธได้ นอกจากนี้ชูเมกเกอร์ยังชี้ให้เห็นจุดเน้นที่แตกต่างกันระหว่างเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่กับพุทธเศรษฐศาสตร์ในเรื่องบรรทัดฐานของการดำเนินชีวิต โดยที่นักเศรษฐศาสตร์เน้นที่ตัวเลขปริมาณการบริโภคว่าเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญของความกินดีอยู่ดีของคนในสังคม ยิ่งบริโภคมากก็ยิ่ง แสดงถึงความกินดีอยู่ดีที่บริบูรณ์มาก ในขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์นั้นเน้นการได้มาซึ่งการมีชีวิตที่บริบูรณ์จากการใช้ปัจจัยเพื่อการบริโภคในการดำรงชีวิตให้น้อยที่สุด

อริสโตเติล (Aristotle) ปรัชญาเมธีสมัยกรีกและโรม ได้เสนอและวางความคิดเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจว่า การแลกเปลี่ยนก็ดี การกู้และการให้กู้หนี้ยืมสินก็ดี เป็นกิจกรรมที่ขาดประสิทธิภาพแต่ละคน (หรือครอบครัว) ควรจะผลิตสิ่งที่ต้องกินต้องใช้เอง หากผู้ใดบังเอิญมีส่วนเกินเหลืออยู่ผู้นั้น ก็อาจแลกเปลี่ยนหรือขายให้คนอื่นได้ใน “ราคายุติธรรม” แต่ทว่าไม่เป็นการดีเลยที่คนหนึ่งคนใดจะซื้อสิ่งของอย่างด้อยอย่างหนึ่งไว้ โดยหวังที่จะหากำไรด้วยการนำไปขายต่อให้แก่ผู้อื่น พ่อค้าคนกลางคือผู้ที่เป็อันตรายแก่สังคม เพราะว่าเขาซื้อถูกกว่า “ราคายุติธรรม” และหรือขายแพงกว่า “ราคายุติธรรม” เพราะฉะนั้นพ่อค้าจึงเป็นกาฝากของสังคมทำ

ตัวให้ร่ำรวยขึ้นมาจากเลือดเนื้อของผู้อื่นที่เร็วกว่าพ่อค้าคนกลางอีกคน ผู้นั้นคือเจ้าหนี้เงินกู้ที่เรียกเก็บดอกเบี้ยแพงๆ เขาถือว่าการเรียกเก็บดอกเบี้ยเป็นการกระทำที่ไม่ชอบธรรม เพราะว่าเป็นความจริงแล้ว เงินไม่สามารถจะทำให้มันผลิตสิ่งต่างๆ ได้ ดังนั้นผู้ใดก็ตามที่ให้กู้ยืมเงินตรา ผู้นั้นย่อมไม่ควรหวังที่จะได้เงินคืนมามากไปกว่าจำนวนที่ให้กู้ยืมไป (ประกอบ ทองมา, 2536)

อภิชัย พันธเสน (2544) ได้ให้ความหมายของ “พุทธเศรษฐศาสตร์” ไว้ว่าหมายถึงการนำคำสอนของพระพุทธเจ้ามาประยุกต์เข้ากับแนวคิดในวิชาเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนาขึ้นมาจากอารยธรรมตะวันตกทั้งนี้ เพราะเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนามาจากตะวันตกนั้น “เป็นวิชาที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่จะทำให้ปัจเจกบุคคลได้รับความพึงพอใจสูงสุดภายใต้ทรัพยากรที่มีจำกัดและสามารถทำให้สังคมได้บรรลุถึงสวัสดิการทางสังคมสูงสุดภายใต้เงื่อนไขเดียวกัน” ในขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์เป็น “วิชาที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่จะทำให้ปัจเจกบุคคลและสังคมบรรลุซึ่งสันติสุขจากการมีชีวิตอยู่ในโลกของวัตถุภายใต้เงื่อนไขของการมีทรัพยากรที่จำกัด การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ถ้าหากปราศจากซึ่งความโลภ รวมทั้งความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนเฉพาะหน้าหรือระยะสั้นเป็นที่ตั้ง การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในลักษณะที่เป็นการร่วมมือกัน ในขณะเดียวกันก็เป็นการเพิ่มประสิทธิภาพในการใช้จ่ายทรัพยากร ก็มีความเป็นไปได้จริงด้วยเช่นกัน เช่น ในการบริหารจัดการทรัพย์สินที่ปัจเจกชนเป็นเจ้าของร่วมกัน (Common Property) และถ้าจะเป็นการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่ยึดติดประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้งเลย ความร่วมมือก็จะเป็นไปได้มาก ซึ่งเป็นการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจตามแนวพุทธศาสตร์ ที่อยู่บนพื้นฐานของอหิงสธรรมอย่างแท้จริง หลักอหิงสธรรมจัดเป็นธรรมที่ช่วยให้โน้มน้าวใจในทางเมตตากรุณา ไม่แสวงหาวิธีการประโยชน์จากเศรษฐกิจจากอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับสงคราม เช่น การผลิตอาวุธและค้าขายอาวุธ หรือแม้การดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจที่เน้นความมั่นคงทางการทหารเป็นหลัก ซึ่งจะได้ชัดเจนว่าการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในลักษณะเช่นนี้ ถึงแม้ผู้ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะได้รับผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูง แต่ก็มักจะก่อให้เกิดความย่อยยับเสียหายแก่ผู้อื่นตามมา

สุวรรณา สถาอานันท์ (2542) กล่าวว่า พุทธศาสนาเชื่อว่า เมื่อเงินอยู่ในอำนาจของธรรมแล้ว เงินสามารถก่อให้เกิดประโยชน์ได้มากมายแม้ว่าประโยชน์นั้นจะจำกัดอยู่แค่ระดับโลกียะธรรมก็ตาม ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงไม่ปฏิเสธความมั่งคั่งของคฤหัสถ์ เพราะคนดีที่ร่ำรวยย่อมสามารถบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นได้มาก

จึงพอสรุปได้ว่า “เศรษฐศาสตร์” ก็คือ ศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับมนุษย์และสังคม ที่มีการเลือกใช้วิธีการในการนำเอาทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดในธรรมชาตินี้แล้วนำมาผลิตเป็นสินค้าและมีการให้การบริหารแก่ผู้ซื้อสินค้านั้นเพื่อบำบัดความต้องการและหาแนวทางที่จะกระจาย

สินค้าและบริการออกไปให้ทั่วถึงประชาชนส่วนใหญ่ คำว่า “พุทธเศรษฐศาสตร์” ก็หมายถึง การนำเอาทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดในวัดทางพระพุทธศาสนา แล้วนำออกมาเพื่อบำบัดความต้องการของมนุษย์ ตามหลักการทางพระพุทธศาสนา เพียงเพื่อความดำรงอยู่ได้แห่งชีวิตนี้ เท่านั้น ที่ให้ความสำคัญแก่คุณค่าหรือประโยชน์ของการใช้สอย โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของความถูกต้องดีงามตามทำนองคลองธรรม ไม่กระทบทำลายหรือบั่นทอนต่อสภาพแวดล้อมพระศาสนา และไม่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นด้วย

1) การผลิต

มนุษย์ที่ทำงานก็เพื่อทำการผลิตสิ่งของและบริการที่จะใช้สนองความต้องการ การผลิตเป็นการแก้ปัญหามูลฐาน คือ แก้ปัญหาที่ทรัพยากรที่จำกัดและหายาก ให้เพียงพอที่จะใช้บริโภค แม้แต่ธรรมชาติก็จะได้สร้างที่ดินให้โดยไม่ต้องผลิตเองก็ตาม เพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า มนุษย์ก็จำเป็นต้องปลูกพืช เลี้ยงสัตว์หรือทำฟาร์มบนที่ดิน เพื่อให้ได้อาหารหรือผลผลิตเพื่อนำมาเลี้ยงคนทั้งโลก การผลิตบนที่ดินนับเป็นวิวัฒนาการขั้นมูลฐานหรือขั้นแรกของการผลิต สินค้าที่ได้จากการผลิตก็คือปัจจัย ๔ นั่นเอง ได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ต่อมาเมื่อเศรษฐกิจขยายตัวมากขึ้น มนุษย์ก็มีความต้องการสิ่งอำนวยความสะดวกมากขึ้นจึงเกิดมีการค้นคว้าค้นพบและประดิษฐ์สิ่งของใหม่ๆ ขึ้นมา ในที่สุดก็มีการตั้งเป็นโรงงานขึ้นเพื่อผลิตสิ่งของเครื่องใช้เปลี่ยนเป็นผลผลิตที่ทำด้วยมือมาเป็นการทำด้วยเครื่องจักรกล ยิ่งโดยเฉพาะปัจจุบันมีการนำเอาคอมพิวเตอร์มาใช้ในกระบวนการผลิตอย่างแพร่หลายทั่วโลก

ดังนั้น กิจกรรมการผลิตจึงอยู่ในรูปแบบของงานอุตสาหกรรม ต่อมาเมื่อเศรษฐกิจมีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้นอีก มนุษย์ก็มีความต้องการด้านการบริการต่างๆ ตามมา เช่น การขนส่ง การธนาคาร การให้บริการเงินกู้ เป็นต้น สิ่งต่างๆ เหล่านี้จัดว่าอยู่ในลักษณะการผลิตเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์นั่นเอง

2) ความหมายของการผลิต

การผลิต (Production) คือ การสร้างสิ่งอันเป็นประโยชน์ของปัจจัยการผลิตต่างๆ ขึ้นมาใหม่เพื่อก่อให้เกิดเศรษฐกิจและบริการชนิดต่างๆ ที่จะนำไปบำบัดความต้องการของมนุษย์ทั้งสิ้นโดยทั่วไปแล้ว การผลิตหรือการสร้างอันเป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจขึ้นมาใหม่นั้นอาจจัดเข้าอยู่ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ดังต่อไปนี้คือ

1. การสร้างสิ่งอันเป็นประโยชน์ในด้านสถานที่คือ การเคลื่อนย้ายสินค้าหรือวัตถุดิบต่างๆ จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์และอำนาจบำบัดความต้องการมากขึ้น เช่น การขนส่งสินค้าจากผู้ผลิตไปยังร้านค้าส่ง หรือจากร้านค้าส่งไปยังร้านค้าปลีก เหล่านี้ล้วนแต่ทำให้สินค้ามีอำนาจบำบัดความต้องการของมนุษย์มากขึ้น เพราะเป็นการทำให้สินค้าเคลื่อนไปสู่มือผู้บริโภคมากยิ่งขึ้น

2. การสร้างสิ่งอันเป็นประโยชน์ในด้านรูปร่าง คือ การทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปร่างของปัจจัยการผลิตชนิดต่างๆ เพื่อให้เกิดสินค้าตามลักษณะและรูปร่างตามที่ถูกความต้องการ ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะเพิ่มความพอใจให้แก่ผู้รับบริการให้มากที่สุด เช่น การนำเอาแร่มาถลุงเป็นเหล็กแผ่นก็ถือว่าเป็นการผลิต การนำเอาเหล็กแผ่นมาทำตู้เย็นก็ถือว่าเป็นการผลิตเหมือนกัน เป็นต้น

3. การสร้างสิ่งอันเป็นประโยชน์ทางด้านกรรมสิทธิ์ เช่น การทำหน้าที่เป็นนายหน้าซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า เช่น รถยนต์ ก็เท่ากับเป็นการโอนเปลี่ยนถ่ายกรรมสิทธิ์ในรถยนต์จากอีกคนหนึ่งไปสู่อีกคนหนึ่ง ซึ่งผู้ที่ได้รับการโอนรถยนต์มาเป็นกรรมสิทธิ์ของตนนั้นก็พอใจ เพราะทำให้ผู้นั้นได้รับความสะดวกสบายจากการใช้สินค้าคือรถยนต์ดังกล่าวนี้

4. การสร้างสิ่งอันเป็นประโยชน์ในด้านเวลา คือ การเปลี่ยนเวลาใช้ประโยชน์สินค้าบางอย่าง หรือการเก็บสินค้าบางอย่างไว้นานๆ เพื่อเพิ่มประโยชน์และเพิ่มมูลค่าคือราคาให้สูงขึ้น เช่น การเก็บน้ำอัดลม หรือน้ำปลา หรือน้ำผลไม้บางชนิดไว้นานๆ แล้วนำออกมาจำหน่ายทำให้รสชาติดีขึ้น ก็มีราคาที่สูงขึ้นตามไปด้วย เป็นต้น

5. การให้บริการ เช่น วงดนตรีให้ความบันเทิงแก่ผู้ฟัง หมอรักษาคณไข้ พระสงฆ์ให้คำปรึกษาในเรื่องงานบุญงานกุศล และเกี่ยวกับการแก้ปัญหาชีวิตอย่างนี้ เป็นต้น

เพราะฉะนั้น ตามที่กล่าวมาทั้ง 5 ประการนั้น ผู้ศึกษาไม่ได้หมายความว่าผู้ผลิตทุกคน จะต้องมีการสร้างสิ่งอันเป็นประโยชน์ได้ครบทุกข้อจึงจะเป็นการผลิต แต่ผู้ผลิตคนหนึ่งอาจจะทำหน้าที่เพียงอย่างเดียว หรือหลายอย่างก็ถือว่าเป็นผู้ผลิตเหมือนกัน

3) ปัจจัยการผลิต

ปัจจัยการผลิต แบ่งแล้วมี 4 ประเภท คือ

1. ทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ ที่ดิน รวมถึงสภาพธรรมชาติที่อยู่ใต้ที่ดิน บนดิน และเหนือพื้นดิน เช่น อากาศ ความชื้น แม่น้ำ และแร่ธาตุต่างๆ ในดิน เป็นต้น

2. แรงงาน หมายถึง การทำงานทุกชนิด เพื่อก่อให้เกิดสินค้าและบริการ หรือกล่าวอย่างง่ายๆ ว่า เป็นการทำงานร่วมกับปัจจัยการผลิตอย่างอื่น เพื่อสร้างเศรษฐกิจและบริการ แรงงานนี้มีความหมายถึงแรงงานในด้านการใช้กำลังกายและกำลังความคิดของมนุษย์ แต่ถ้าเป็นการทำงานที่ไม่ได้สร้างเศรษฐกิจและบริการอันก่อให้เกิดประโยชน์ทางธุรกิจ เช่น การลักขโมย การเล่นเกมพนัน อย่างนี้เป็นต้นไม่ถือว่าเป็นแรงงานทางเศรษฐกิจ

3. ทุน หมายถึง สินค้าประเภททุน หรือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อใช้ในการผลิต เช่น เครื่องจักรกล เครื่องมือ เป็นต้น ถึงอย่างไรก็ตาม ทุน นั้นก็ยังมีหมายแตกต่างกันออกไปตามวัตถุประสงค์ที่ใช้ ถ้าจะมองในแง่ของนักบัญชีแล้ว ทุน นั้นหมายถึง เงินทุน หรือจำนวนเงินที่ผู้ผลิตมีไว้เพื่อจะนำไปซื้อหรือสร้างเศรษฐกิจและบริการและสินค้าประเภททุนอีกทีหนึ่ง แต่โดยทั่วไป

แล้วนักเศรษฐศาสตร์จะให้ความหมายของทุนตามความหมายในประการแรกเท่านั้น ทั้งนี้เพราะนักเศรษฐศาสตร์เห็นว่า เงินทุนเป็นเพียงวัตถุดิบกลางในการแลกเปลี่ยนเท่านั้น

4. การประกอบการ หมายถึง การจัดตั้งองค์การผลิตเพื่อทำการผลิตสินค้าและบริการ โดยการนำเอาปัจจัยการผลิตทั้ง 3 ประการข้างต้นนั้นมาประกอบกัน โดยมีจุดหมายที่จะทำให้มีประสิทธิภาพในการผลิตมากที่สุด ผู้ที่ทำการประกอบการเรียกว่า ผู้ประกอบการ เช่น ประกอบการประมง ประกอบการเดินรถ เป็นต้น

ผู้ประกอบการนั้นมีหน้าที่เกี่ยวกับการวินิจฉัยโดยตรง กล่าวคือ เป็นผู้ให้ความริเริ่มในเรื่องนโยบายต่างๆ ตลอดจนเปลี่ยนแปลงหลักนโยบายในส่วนสำคัญๆ ในอันที่จะทำให้องค์การผลิตดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ

ดังนั้น ผู้ประกอบการที่ดีจึงต้องเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถในการบริหารงาน รู้จักการบริหารงานบุคคลรู้จักการวางแผนนโยบาย การประสานงานการวางแผนทางดำเนินงานของธุรกิจ การซื้อวัตถุดิบ การผลิตสินค้าอุตสาหกรรมออกสู่ตลาดและขายสินค้าให้ได้กำไร เป็นต้น

4) ประเภทของการผลิต

องค์การสหประชาชาติได้จำแนกประเภทของการผลิตเพื่อให้ประเทศต่างๆนำไปดัดแปลงใช้ในการจัดทำสถิติสำหรับเปรียบเทียบระหว่างประเทศ ดังนี้คือ

1. เกษตรกรรม การล่าสัตว์ การป่าไม้และการประมง
2. การทำเหมืองแร่และเหมืองหิน
3. การอุตสาหกรรม
4. การไฟฟ้า ก๊าซ การประปา
5. การก่อสร้าง
6. การขายส่ง การขายปลีก ภัตตาคารและโรงแรม
7. การขนส่ง การเก็บรักษา และการคมนาคม
8. ธุรกิจการเงิน การประกันภัย อสังหาริมทรัพย์และธุรกิจ
9. บริการชุมชน บริการสังคม และบริการส่วนบุคคล
10. กิจกรรมซึ่งมีอาจจะระบุประเภทได้

5) หน่วยการผลิต

ในระบบเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ประกอบด้วยหน่วยธุรกิจ หรือหน่วยการผลิตทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่อยู่จำนวนมาก หน่วยการผลิตหลายๆ หน่วยที่ผลิตสินค้าและบริการอย่างเกี่ยวกันและคล้ายคลึงกัน รวมกันเข้า เรียกว่า “อุตสาหกรรม” เช่น อุตสาหกรรมเครื่องสุกัณฑ์ ก็หมายถึงหน่วยการผลิตต่างๆ หลายหน่วยที่ทำการผลิตเครื่องสุกัณฑ์ เป็นต้น

อนึ่งมีข้อสังเกตว่าแม้แต่การผลิตทางเกษตรกรรมหรือบริการ ก็เรียกว่าอุตสาหกรรม เช่น อุตสาหกรรมเลี้ยงหมู เป็นต้น

4.2 การผลิตในพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา

การผลิตเป็นขบวนการหนึ่งของมนุษย์ในการดำรงอยู่ของชีวิต เพราะมนุษย์จะต้องทำงานจะต้องมีอาชีพ และมนุษย์จะต้องมีการติดต่อสื่อสารกัน ดังนั้น การผลิตจึงเกี่ยวข้องกับมนุษย์มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

เศรษฐศาสตร์ ปัจจุบันกับเศรษฐศาสตร์แบบพุทธอาจจะมองคนละมิติ กล่าวคือ เศรษฐศาสตร์ปัจจุบันมุ่งพิจารณาในด้านวัตถุ หรือกายภาพเป็นส่วนใหญ่ แต่เศรษฐศาสตร์แบบพุทธจะนำประเด็นทางจิตและพฤติกรรมของจิตมาเกี่ยวข้อง มาพิจารณาในการวิเคราะห์อธิบาย กิจกรรมทางเศรษฐศาสตร์ เมื่อมองในพระคัมภีร์หรือคติของเศรษฐศาสตร์แบบพุทธแล้ว พฤติกรรมของผู้ผลิตที่เป็นพุทธแท้ นอกจากจะผลิตเพื่อกำไรแล้ว สิ่งที่จูงใจหรือหลักเกณฑ์ที่จะใช้ตัดสินใจในการผลิตจะรวมถึงหลักธรรมหลายข้อ เช่น หลักสัมมาอาชีวะ คือ จะทำการผลิตเฉพาะในธุรกิจหรืออุตสาหกรรมที่สุจริต โดยจะไม่ยอมกระทำความผิดศีลและผิดธรรม เพราะจะทำให้ผู้อื่นและตนเองได้รับความเดือดร้อน ปราศจากโทษ และหลักอรรถประโยชน์ คือ ผลิตเพื่อประโยชน์สูงสุด ผู้ผลิตที่เป็นพุทธแท้จะมีพฤติกรรมต่อปัจจัยการผลิตที่เป็นมนุษย์ด้วยกัน โดยไม่ถือว่าแรงงานมนุษย์เหมือนเครื่องจักร แต่จะเป็นไปตามหลักความสัมพันธ์กันระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง เช่น หน้าที่ในทิศทั้ง ๖ ของพระพุทธศาสนาได้กล่าวไว้ว่า “ผู้ประกอบการพึงบำรุงผู้ใช้แรงงานโดยการจัดงานให้ตามความเหมาะสมตามกำลังทรัพย์และกำลังความสามารถเป็นต้น และผู้ใช้แรงงานเมื่อได้รับการปฏิบัติของผู้จ้างหรือผู้ประกอบการแล้ว ย่อมอนุเคราะห์แก่ผู้ประกอบการหรือนายจ้างด้วยการขยันทำงานและซื่อสัตย์สุจริตต่อนายจ้าง ดังนี้ เป็นต้น

อนึ่ง พฤติกรรมของผู้ผลิตที่มีต่อปัจจัยการผลิตที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ จะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปอีก เพราะผู้ผลิตที่เป็นชาวพุทธจะเลือกเฉพาะธรรมชาติที่เหมาะสมในปริมาณที่สมดุลกันเท่านั้น จะสังเกตได้ในคำสอนทางพระพุทธศาสนาในเรื่องการใช้สอยสิ่งต่างๆ และในการบริโภคก็ดี มักจะสอนให้รู้จักประมาณในการใช้และบริโภค ไม่ให้น้อยเกินไป ไม่ให้มากจนเกินไป แต่ให้เป็นไปตามความเหมาะสม ดังนั้น ความเหมาะสมนี้ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัย 2 ประการ คือ

1. ความรู้ที่ว่าการดำรงอยู่ของมนุษย์เองมีส่วนสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติอยู่อย่างแน่นแฟ้น
2. ความเข้าใจหลักอรรถประโยชน์รวมทั้งหลักความจริงตามธรรมชาติหรือหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา

ฉะนั้น เมื่อมองในทรรศนะของพุทธที่มีต่อมนุษยโลกและสิ่งแวดล้อมตามหลักธรรมแล้ว ปัจจัยการผลิตอาจแบ่งออกได้เป็น

- 1) มนุษย์ที่เขาจ้างเอาแรงงาน
- 2) แรงงานหรือพลังงานที่ได้จากธรรมชาติ
- 3) วัสดุต่างๆ ที่ได้จากธรรมชาติ

4) ความรู้หรือความคิดในการแปรวัสดุเหล่านั้นหรือที่เรียกว่าเทคโนโลยี ซึ่งถือว่าเป็นส่วนที่ก่อให้เกิดกระบวนการผลิตที่ดีอยู่ในปัจจุบันและน่าจะเป็นที่มาของค่าของสินค้าเศรษฐกิจต่างๆ มากกว่าแรงงานในหลักแห่งมรรคมีองค์ ๘ จะเห็นว่าหลักแห่งศีล คือ สัมมาวาจา การเจรจาหรือการใช้คำพูดที่ดีมีเหตุผลไพเราะ สัมมากรรมันตะ ประกอบอาชีพหรือประกอบการทำงานที่ไม่ผิดกฎหมาย ไม่เสี่ยงต่อการจับกุมของเจ้าหน้าที่ และสัมมาอาชีวะ การงานนั้นดีทั้งหมดนี้ล้วนแต่มุ่งให้มีการผลิตที่ถูกต้อง ผู้ประกอบการต้องมีคุณธรรมและปัจจัยในการผลิตจะต้องเป็นในแนวแห่งสัมมาอาชีวะ ซึ่งหลักศีลในองค์มรรค ดังกล่าว อาจกล่าวได้ในปัจจุบันดังนี้

สัมมาวาจา คือ หลักมนุษยสัมพันธ์ที่ดี ระหว่างผู้ประกอบการกับผู้ใช้งานจะต้องไม่หลอกลวงซึ่งกันและกัน ให้มุ่งทำแต่ความสามัคคี ให้มีในหมู่คณะตน และมีความจริงใจต่อกัน

สัมมากรรมันตะ คือ การงานดีไม่เป็นธุรกิจหรืออุตสาหกรรมที่เป็นไปเพื่อการฆ่ากัน เบียดเบียนกัน ทำร้ายกัน (ปาณาติบาต) อาฆาตกัน เอาไรต์เอาเปรียบกันในสังคม (อทินนาทาน) และเป็นไปเพื่อการกดขี่ทางเพศ (กาเมสุมิฉฉาจาร)

สัมมาอาชีวะ คือ อาชีพที่ชอบ ไม่ผลิตหรือค้าสิ่งของผิดกฎศีลธรรมและกฎหมายต่างๆ เช่น สิ่งที่ชาวพุทธไม่ควรทำ (ค้าขาย) คือ มิจฉาวนิชชา 5 ประการ ที่เป็นข้อห้ามไม่ให้อุบาสก อุบาสิกาค้าขายอาวุธยุทโธปกรณ์ ที่ใช้เป็นเครื่องมือในการทำร้าย ทำลายล้างซึ่งกันและกัน ให้ได้รับบาดเจ็บและล้มตาย เป็นต้น

แม้แต่หลักกามโมคิ 10 ประการ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงผู้มากเรือนประเภทที่ 10 นั้นว่า เป็นการดำรงชีวิตอยู่ในบ้านเรือนที่ประเสริฐที่สุด เพราะมีหลักปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องตามหลักธรรมซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

- 1) การผลิตต้องเป็นการผลิตการหาสิ่งที่ได้มาโดยชอบธรรม ไม่เบียดเบียนผู้อื่น
- 2) การใช้สอย ควรเลี้ยงตนและผู้เกี่ยวข้องให้เป็นสุข เพื่อแผ้วแบ่งปัน ใช้ทรัพย์ทำสิ่งที่ดีงามและเป็นประโยชน์
- 3) คุณค่าทางจิตและปัญญา ไม่ลุ่มหลงมัวเมา ผลิตและใช้ทรัพย์สมบัติอย่างรู้เท่าทัน เห็นคุณและโทษ ไม่อาศัยทรัพย์ที่ผลิตหามาได้เป็นอุปกรณ์สนับสนุนโอกาสที่จะใช้ปัจจัย 4 ไปในทางที่ผิด

1) การบริโภคร

การบริโภคร หมายถึง การใช้ประโยชน์จากสิ่งของและการบริการเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์โดยตรง เช่น เมื่อหิวก็จะมีการแสวงหาอาหารเพื่อมารับประทาน การรับประทานอาหารก็เป็นการบริโภคร เมื่อผมยาก็ต้องไปตัดตออก การตัดผมก็เป็นการบริโภคร หรือ เมื่อปวดท้องก็ไปหาแพทย์เพื่อบำบัดความหิวหรือความต้องการเพื่อให้หายปวด การบริการหรือแพทย์รักษาโรคปวดท้องก็ถือเป็นการบริโภครเช่นเดียวกัน ดังนั้นการบริโภครในทางเศรษฐศาสตร์จึงมีความหมายกว้างกว่าการบริโภครในความหมายที่ใช้กันทั่วๆ ไป ซึ่งหมายถึงการรับประทานเท่านั้น

การบริโภครโดยทั่วๆ ไปแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ

(1) **การบริโภครที่สิ้นเปลือง** ควรทำความเข้าใจ ให้แก่ผู้บริโภคทันที เรียกว่า เป็นการบริโภครแบบ “Destruction” เช่น การบริโภครอาหาร การใช้น้ำมันเชื้อเพลิง เป็นต้น อีกชนิดหนึ่งได้แก่

(2) **การบริโภครที่สิ้นเปลืองแบบใช้บริโภครได้หลายหน** แต่ละหนก็ทำความเข้าใจให้แก่ผู้บริโภค ดังนั้นการบริโภครแบบนี้เรียกว่า “Diminution” เช่น การใช้รถยนต์ การใช้วิทยุและการดูโทรทัศน์ เป็นต้น

2) ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการบริโภคร

(1) **ระดับรายได้** เมื่อบุคคลมีระดับรายได้สูง การใช้จ่ายในการบริโภครก็สูง ถ้าบุคคลมีระดับรายได้ต่ำการใช้จ่ายในการบริโภครก็ต่ำ

(2) **นิสัยของบุคคล** ถ้าบุคคลใดมีนิสัยเป็นคนมัธยัสถ์ รู้จักเก็บออม ค่าใช้จ่ายในการบริโภครจะน้อยกว่าบุคคลที่มีนิสัยที่ชอบใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่าย

(3) **สิ่งแวดล้อมทางสังคม** บุคคลบางคนมีความจำเป็นต้องรักษาตำแหน่งทางสังคม หรือรักษาระดับความเป็นของตนเองให้ใกล้เคียงกับระดับของเพื่อนบ้านทั่วๆ ที่รายได้อยู่ในระดับต่ำ ทำให้รายจ่ายในการบริโภครสูง

(4) **การคาดคะเนรายได้ในอนาคต** ถ้าประชาชนคาดว่ารายได้ในอนาคตจะสูงขึ้น ก็จะใช้จ่ายในการอุปโภคบริโภคเพิ่มขึ้น ในทางตรงกันข้าม ถ้าคาดว่ารายได้ในอนาคตจะลดลงก็จะลดการใช้จ่ายในการบริโภครลงได้

(5) **การให้สินเชือในการบริโภคร** ถ้าการจำหน่ายสินค้าและการบริการมีระบบการให้ชำระค่าซื้อสินค้าภายหลัง หรือมีระบบการผ่อนส่งแล้ว ประชาชนจะมีการบริโภครที่สูงขึ้น

(6) **ระดับราคาสินค้าในระยะที่ระดับราคาสินค้าทั่วๆ ไปสูง** เช่น ในภาวะเศรษฐกิจรุ่งเรืองการใช้จ่ายในการบริโภครจะอยู่ในระดับสูง เนื่องจากสินค้าและบริการมีราคาสูงขึ้น ค่าใช้จ่ายในการบริโภครจะสูงแม้ว่าจะบริโภครสินค้าเป็นจำนวนเท่าเดิม

นอกจากปัจจัยต่างๆ ดังกล่าวแล้วยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่มีอิทธิพลต่อการบริโภคหลายประการ เช่น การแจกแจงอายุของประชากรจำนวนของสินค้าถาวรที่ประชาชนอยู่ในเขตการครอบครองลักษณะของการเก็บภาษี การประกันการจ้างงานและการประกันสังคม เป็นต้น

2.3 การบริโภคปัจจัย 4

2.3.1 ปัจจัยการบริโภคทั่วไป

1) ระดับรายได้ เมื่อบุคคลมีระดับรายได้สูง การใช้จ่ายในการบริโภคก็สูง ถ้าบุคคลมีระดับรายได้ต่ำการใช้จ่ายในการบริโภคก็ต่ำ

2) นิัยของบุคคล ถ้าบุคคลใดมีนิสัยเป็นคนมัธยัสถ์ รู้จักเก็บออม ค่าใช้จ่ายในการบริโภคจะน้อยกว่าบุคคลที่มีนิสัยที่ชอบใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่าย

3) สิ่งแวดล้อมทางสังคม บุคคลบางคนมีความจำเป็นต้องรักษาตำแหน่งทางสังคมหรือรักษาระดับความเป็นของตนเองให้ใกล้เคียงกับระดับของเพื่อนบ้านต่างๆ ที่รายได้อยู่ในระดับต่ำ

4) การคาดคะเนรายได้ในอนาคต ถ้าประชาชนคาดว่ารายได้ในอนาคตจะสูงขึ้น ก็จะใช้จ่ายในการอุปโภคบริโภคเพิ่มขึ้น ในทางตรงกันข้าม ถ้าคาดว่ารายได้ในอนาคตจะลดลงก็จะลดการใช้จ่ายในการบริโภคลงได้

5) การให้สินเชื่อในการบริโภค ถ้าการจำหน่ายสินค้าและการบริการมีระบบการให้ชำระค่าซื้อสินค้าภายหลัง หรือมีระบบการผ่อนส่งแล้ว ประชาชนจะมีการบริโภคที่สูงขึ้น

6) ระดับราคาสินค้าในระยะที่ระดับราคาสินค้าต่างๆ ไปสูง เช่น ในภาวะเศรษฐกิจรุ่งเรืองการใช้จ่ายในการบริโภคจะอยู่ในระดับสูง

2.3.2 ปัจจัยการบริโภคแบบพุทธ

การกระทำหรือพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า มีจุดเริ่มแรก คือ เจตนา ความจงใจคิด จงใจทำ ดังนั้น พระพุทธองค์ จึงทรงเน้นถึงความคิดของคนว่า ถ้ามีความคิดถูก พฤติกรรมที่ตามมาก็ถูกไปด้วย ถ้ามีความผิด พฤติกรรมตามมาก็ผิดไปหมดเลย ในลักษณะเช่นนี้ จะเห็นว่าบทบาทของสัมมาทิฐิและมิจฉาทิฐิจึงมีแก่นมนุษย์ทุกด้านรวมทั้งการบริโภคด้วย ดังนั้น การบริโภคที่ถูกต้องย่อมจะทำประโยชน์และให้คุณค่ากับชีวิตทั้งแก่ตนเองและส่วนรวม

ส่วนการบริโภคในทางพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้พระสงฆ์ได้พิจารณาถึงปัจจัย 4 ก่อนที่จะบริโภค หรือใช้สอย หรือพิจารณาในขณะที่กำลังบริโภคก็ได้ จะได้เป็นการบริโภคอย่างมีสติ ไม่ใช่บริโภคด้วยตัณหา ความอยากที่เกินเลยความจำเป็น หรือถ้าไม่ได้พิจารณาก่อนที่จะบริโภคและขณะกำลังบริโภค ก็ให้พิจารณาหลังจากที่ได้บริโภคไปแล้ว หากไม่พิจารณาแล้วบริโภค ก็ถือว่าเป็นการบริโภคแบบมีหนี้สินติดตัว เพราะการบริโภคแบบ

พุทธนั้นเน้นที่การมีชีวิตอยู่ได้เพื่อทำประโยชน์ แต่ไม่ให้ติดในการบริโภค เหมือนคำกล่าวที่ว่า “เรากินเพื่ออยู่ แต่ไม่ได้อยู่เพื่อกิน”

การบริโภคดังกล่าวนี้ เป็นการบริโภคแบบเห็นคุณค่าแท้จริงของปัจจัย ๔ กล่าวคือ บริโภคโดยเห็นประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายในอันที่จะสนองความต้องการของชีวิตโดยตรง เพื่อให้เกิดความดำรงแก่ชีวิตของตนหรือผู้อื่น บทพิจารณาที่ว่า “ข้าพเจ้า พิจารณาแล้วโดยแยบคาย จึงนุ่งห่มจีวร เพียงเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน เพื่อป้องกันสัมผัสอันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะ ไม่ให้เกิดความละอาย” คุณค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าและวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญาก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ประโยชน์สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกายให้มีชีวิตอยู่ได้ มีสุขภาพดี เป็นอยู่อย่าง ผาสุก มีกำลังวังชาที่จะบำเพ็ญหน้าที่ รถยนต์ช่วยให้เดินทางได้สะดวกรวดเร็ว เกื้อกูลต่อการ ปฏิบัติหน้าที่การงาน ความเป็นอยู่

ดังนั้น การบริโภคดังกล่าวนี้ เป็นการบริโภคแบบเห็นคุณค่าแท้จริงของปัจจัย 4 กล่าวคือ บริโภคโดยเห็นประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายในอันที่จะสนองความต้องการของชีวิต โดยตรง เพื่อให้เกิดความดำรงแก่ชีวิตของตนหรือผู้อื่น เรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญา ไม่ใช่ใช้ สอยเพียงเพื่อสนองความอยากของตัณหาหาคะเท่านั้น แต่เป็นความต้องการ คือ เพื่อความโก้เก๋ หรือเพื่อโอ้อวดแสดงถึงฐานะร่ำรวยของตนเอง เพราะการใช้สอยสิ่งต่างๆ เป็นไปเพียง เพื่อให้มีชีวิตอยู่ได้ จะจนหรือรวยแต่พื้นฐานของความต้องการปัจจัย 4 ก็ไม่ต่างอะไรกันเลย

3. บทบาทเศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธ

การเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับทรัพย์สิน เงินทองตามหลักพระวินัยบัญญัติของพระภิกษุ สงฆ์ที่เกี่ยวกับ ด้านการผลิต ด้านการใช้จ่ายเงินเพื่อพัฒนากิจการของวัด สำหรับเป็นพื้นฐาน ของเศรษฐกิจเชิงพุทธ ได้แก่

3.1 ด้านการผลิต

ผู้ที่เข้ามาบวชเป็นพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา จะต้องเป็นผู้ที่มีความเสียสละอย่าง ยิ่งใหญ่ คือโลกียสุขอันเป็นเหตุก่อให้เกิด “การสังสม” ทุกอย่าง จะต้องดำรงตนอยู่อย่าง พอเพียงและบำเพ็ญประโยชน์เพื่อชนหมู่มาก จะต้องประพฤติปฏิบัติตนเองให้ถูกต้องตามหลัก ของพระวินัยที่พระพุทธองค์ได้ทรงบัญญัติไว้ อันเป็นหลักมาตรฐานเดียวกันที่พระสงฆ์ทุกรูป จะต้องยอมรับและปฏิบัติตาม เพราะฉะนั้นแม้แต่ปัจจัยในเรื่องการผลิต ภิกษุในพุทธศาสนา ต้องให้ความสำคัญ วิถีชีวิตของภิกษุนั้นจะดำรงอยู่ได้ก็เนื่องด้วยบุคคลอื่น ภิกษุจะต้องรู้จัก ประมาณในปัจจัยการผลิต เพราะจะไม่ทำให้ตนเองและสังคมโดยรวมเดือดร้อน

3.2 ด้านการใช้จ่ายเงินเพื่อพัฒนากิจการของวัด

ในแต่ละปีวัดได้ใช้จ่ายเงินเพื่อกิจกรรมของพระศาสนาเป็นจำนวนมาก ดังนั้นวัดและชุมชนจึงมีการใช้จ่ายเงินเพื่อพัฒนากิจการของวัดในด้านต่างๆ เช่น การใช้จ่ายเพื่อการก่อสร้างศาสนวัตถุ การบูรณะซ่อมแซมเสนาสนะของวัด การใช้จ่ายเงินเพื่อการบริหารปกครองกิจการของคณะสงฆ์ การสนับสนุนด้านการศึกษา และเพื่อการสาธารณะสงเคราะห์ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาตามหลักของทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ (Structure and function theory) โดยหลักการที่ว่าแต่ละส่วนของสังคมจะทำประโยชน์ซึ่งกันและกันเพื่อความสมบูรณ์และความอยู่รอดของสังคม ก็พบว่าวัด และชุมชนได้ใช้จ่ายเงินวัดซึ่งนอกจากจะเกิดประโยชน์ต่อวัดแล้ว การใช้จ่ายเงินของวัดดังกล่าวยังเอื้อประโยชน์ต่อชุมชนอีกด้วย ตัวอย่างเช่น การใช้เงินก่อสร้างอาคารเสนาสนะของวัดเพื่อรองรับประชาชนผู้ปฏิบัติธรรม การใช้เงินพัฒนาศาสนสถานและบริเวณวัดให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยว สถานที่พักผ่อนของชุมชน การจ่ายเงินสนับสนุนด้านการศึกษาของเด็กในชุมชน เช่น การมอบทุนการศึกษาให้กับเด็กและพระภิกษุสามเณรเพื่อการศึกษาในระดับต่างๆ การก่อตั้งโรงเรียนพุทธศาสน์วันอาทิตย์ และศูนย์เด็กก่อนเกณฑ์ขึ้นภายในวัด เป็นต้น นอกจากนั้นการจ่ายเงินเพื่อการก่อสร้างอาคารเสนาสนะหรือการบูรณะซ่อมแซมวัดดังกล่าวยังก่อให้เกิดระบบเงินทุนหมุนเวียน ก่อให้เกิดการสร้างงาน สร้างรายได้ให้เกิดขึ้นกับกลุ่มร้านค้า กลุ่มใช้แรงงานในชุมชนอีกด้วย เป็นการเกื้อกูลกันระหว่างโครงสร้างต่างๆ ของสังคม

เมื่อพิจารณาตามหลักพุทธธรรม ก็พบว่าวัดได้ใช้จ่ายเงินของวัดสอดคล้องกับหลักของ “โภคาทิยะ” กล่าวคือวัดได้ใช้จ่ายเงินที่หามาได้นั้นเป็นประโยชน์ทั้งต่อองค์การวัด ต่อชุมชนและสังคมส่วนรวม โดยที่วัดไม่ได้มีการเก็บรักษาเงินของวัดไว้เพียงอย่างเดียวโดยไม่เกิดประโยชน์ แต่วัดได้อาศัยระบบการใช้จ่ายเงินสร้างความเกื้อกูล การพึ่งพาให้เกิดขึ้นระหว่างวัดกับชุมชน ในวัดและชุมชนได้มีการจ่ายเงินอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อองค์การอย่างแท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากมองวัดในลักษณะของการคำนึงถึงสถานภาพของวัดที่เท่าเทียมกับผู้ประกอบการ ก็จะทำให้มองเห็นการใช้จ่ายเงินของวัดในด้านต่างๆ ซึ่งเปรียบเหมือนการพัฒนาด้านสาธารณูปโภคของภาครัฐบาล ที่ให้เอื้ออำนวยต่อการลงทุน ซึ่งในขณะที่วัดก็พัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อสนองความต้องการของประชาชนทั่วไปในลักษณะเช่นเดียวกัน เพราะวัดเชื่อว่า เมื่อวัดมีความพร้อมในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน คนก็จะเข้าวัดมากขึ้น วัดจึงถือว่า “คุ้มค่า” กับการลงทุน เพราะผลการลงทุนจากการใช้จ่ายเงิน จะออกมาในลักษณะของการบริจาต ความเคารพศรัทธาและความเชื่อมั่นของประชาชนที่มีต่อองค์การของวัด

วัดและชุมชนได้มีการใช้จ่ายเงินเพื่อพัฒนากิจการของวัด ซึ่งได้ผลัดดันออกมาเป็นผลลัพธ์ กิจกรรมด้านต่างๆ ของวัดก็เพื่อปรับโครงสร้างพื้นฐานขององค์การวัด และในขณะเดียวกันกิจกรรมของวัดก็เป็นประโยชน์ต่อโครงสร้างส่วนต่างๆ ของชุมชนและสังคมรอบ

ข้าง ซึ่งนับได้ว่ามีความสอดคล้องกับเจตนารมณ์ของหลักพระวินัยบัญญัติ และหลักของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ในขณะที่เดียวกันผลของการใช้จ่ายเงินอย่างมีประสิทธิภาพของวัด ยังก่อให้เกิดแรงผลักดันที่เรียกว่า “ความศรัทธา” ของประชาชนที่มีต่อองค์กรวัดอีกด้วย แม้ว่า จะยังขาดการสร้างสรรค์กิจกรรมที่มีต่อบุคคลและชุมชนโดยตรง เช่น การพัฒนาชุมชน การพัฒนาพระภิกษุสามเณร เพื่อให้เข้ากับเป้าหมายโดยตรง

จากวัดและหมู่บ้านหรือชุมชนได้จัดระบบการบริหารจัดการทางการเงินของวัด จึงทำให้วัดและชุมชนมีสถานภาพทางการเงินที่มั่นคงในระดับหนึ่ง และมีความพร้อมสามารถสนองตอบต่อความต้องการของชุมชนได้ตามความเหมาะสมของชุมชนนั้นๆ คือ วัดสามารถเข้ามามีบทบาทและเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนมากขึ้น ทั้งในแง่ของการเผยแผ่หลักคำสอนที่เข้าถึงประชาชน และการเข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนาคุณภาพชีวิต การส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน

เมื่อพิจารณาหลักของทฤษฎีระบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อวัดและชุมชนมีการแสวงหาเงินเข้ามาบำรุงวัดและได้จัดระบบการบริหารการเงินเป็นส่วนต่างๆ ทั้งในรูปแบบของการใช้จ่ายและการเก็บรักษา จึงทำให้เกิดผลกระทบในทางทฤษฎีที่เรียกว่า “Effect” ผลกระทบดังกล่าวได้เกิดขึ้นแก่วัด ชุมชนและสังคมรอบข้าง ซึ่งโดยทั่วไปมักพบว่าวัดและชุมชนเป็นวัดที่มีสถานภาพทางการเงินที่เข้มแข็ง ทั้งในด้านของเงินตรา และทางด้านความน่าเชื่อถือศรัทธา ทำให้มีระบบเงินหมุนเวียนที่เกิดขึ้นกับวัด สามารถที่จะใช้จ่ายเงินเพื่อการสร้างสรรค์ พัฒนากิจกรรมของวัดได้อย่างคล่องตัว และพบว่านอกจากวัดจะมีสถานภาพทางการเงินที่มั่นคงแล้ว ยังทำให้วัดมีรูปแบบการบริหารจัดการทางการเงินที่เป็นลักษณะเฉพาะตนอีกด้วย ทั้งระบบการจัดทำบัญชีและการจัดสรรผลประโยชน์ของวัด นอกจากจะมีความเป็นธรรม เหมาะสม สอดคล้องตามหลักพระธรรมวินัย หลักพระราชบัญญัติคณะสงฆ์แล้ว ยังก่อให้เกิดความศรัทธาเชื่อมั่นของประชาชนที่มีต่อวัดอีกด้วย เช่น การปรับปรุงวัดให้เป็นสถานที่พักผ่อน สันทนาการของชุมชน การสงเคราะห์เยาวชนในระดับต่างๆ โดยให้ทุนการศึกษา และเอื้อเฟื้อสถานที่ การสงเคราะห์การเผยแผ่หลักพุทธธรรมทั้งภายในวัดและนอกวัด และในองค์กรต่างๆ ทางสังคม เป็นต้น

พุทธเศรษฐศาสตร์

เศรษฐกิจทั่วไป

เศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธ

เกิดจากประเทศตะวันตก

เกิดจากประเทศตะวันออก

มนุษย์เป็นศูนย์กลาง
จักรวาล

มนุษย์คือส่วนหนึ่งของ
ธรรมชาติ

แสวงหาประโยชน์
จากมนุษย์

พัฒนามนุษย์ให้เข้าถึง
ธรรมชาติ

ได้มากคือกำไร/
ได้น้อยขาดทุน

เมตตา/อหิงสา

ให้เพื่อหวังขาย/ประเมิน
ราคา

ให้ด้วยความบริสุทธิ์ใจ

แสวงประโยชน์จาก
ทรัพยากรธรรมชาติ
มือใครยาวสาวได้สาว

พอเพียง/สันโดษ

ร่ำรวย/มีอำนาจ/
เห็นแก่ตัว

มีความสุข/ชีวิตพัฒนาสู่
ธรรมชาติ/ไร้ตัณหา

4. สรุป

เศรษฐกิจฐานล่างของประเทศเริ่มต้นจากการซื้อและขายของชุมชน ทั้งชุมชนเล็กชุมชนใหญ่ จนไปถึงการซื้อและการขายในระดับจังหวัดเป็นต้นไป แม้แต่กิจกรรมต่างๆ ของวัดในทางพระพุทธศาสนานั้นก็เช่นเดียวกัน วัดเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมต่างๆ ทางศาสนา ได้แก่ในกิจกรรมสำคัญๆ มาโดยตลอด รวมถึงการให้บริการด้านความรู้แก่พุทธศาสนิกชนทุกคน ในขณะเดียวกันวัดในพระพุทธศาสนาเองก็ยังมีเรื่องราวรับรายจ่ายเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะสาเหตุมาจากความเคารพและศรัทธาของพุทธศาสนิกชน จึงทำให้วัดใหญ่ๆ ที่มีชื่อเสียงโด่งดังมีผู้คนมาทำบุญเป็นจำนวนมาก เช่นวัดพระธรรมกาย วัดพุทธโสธร วัดพระมหาธาตุ (พระพุทธชินราช) เป็นต้น จึงเป็นที่มาทำให้วัดมีรายได้มหาศาล เมื่อเป็นเช่นนี้วัดเองก็ต้องมีการบริหารจัดการทรัพย์สินของวัดที่ได้จากความเคารพและศรัทธาของพุทธศาสนิกชน ด้วยการบริหารจัดการโดยใช้จ่ายให้เป็นฐานเศรษฐกิจเชิงพุทธ เช่น สร้างอาคารที่พักสำหรับพระภิกษุสามเณร สร้างอาคารเรียนพระปริยัติธรรม ส่งเสริมด้านการเผยแผ่ ด้านการศึกษาทั้งบรรพชิตและนิสิตนักศึกษาทั่วไป รวมไปถึงด้านสาธารณะสงเคราะห์และสร้างศาสนสถานอื่นๆ อีกมากมาย ดังนั้นวัดจึงเป็นเสมือนฐานเศรษฐกิจชุมชนเชิงพุทธอีกช่องทางหนึ่งไปโดยอัตโนมัติ เมื่อวัดต่างๆ ทั่วประเทศมีการใช้จ่ายเงินในลักษณะดังกล่าว จึงก่อให้เกิดการสร้างสรรค์เศรษฐกิจชุมชน เป็นการสร้างงาน สร้างรายได้ ทำให้เกิดการหมุนเวียนของระบบการเงินตราในชุมชน ในปัจจุบันวัดใหญ่ๆ หลายวัดจึงได้ปรับตัวเองให้เข้ากับโลกยุคใหม่ตามความเหมาะสม พระสงฆ์เองก็พยายามปรับบทบาทหน้าที่ให้เกิดความสมดุลกับความต้องการของสังคม ยิ่งโดยเฉพาะอย่างยิ่งบางวัดได้มีการให้ความช่วยเหลือสงเคราะห์ชุมชน มีการจ้างงานแก่คนในชุมชนให้มาทำงานในวัด เพื่อให้เขามีรายได้ ซึ่งเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน ให้เกิดความสมดุลกันระหว่างวัดกับชุมชน อันจะทำให้วัดและสังคมสามารถที่จะทำประโยชน์ซึ่งกันและกันได้อย่างยั่งยืนต่อไป

เอกสารอ้างอิง: References

- กรมการศาสนา. (2539). *หลักการบริหารและการจัดการวัดในยุคโลกาภิวัตน์*. กรุงเทพฯ: เอ พี กราฟิคดีไซน์และการพิมพ์.
- Religious Affairs Department. (1996). *Management Principles and Temple Management in the Era of Globalization*. Bangkok: AP Graphic Design and Printing.

- จรินทร์ เทศวานิช. (2531). *หลักเศรษฐศาสตร์เบื้องต้น*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- Theswanich, C. (1988). *Basic Principles of Economics*. Bangkok: Odean Store Publishing.
- ชูเมกเกอร์ อี.เอฟ (2528). *เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ*. แปลโดย สมบูรณ์ ศุภศิลป์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Shoemaker EF. (1985). *Buddhist Economics*. Translate by Somboon Suphasilp, Bangkok: Thammasat University Press.
- ทวี ทิมขำ. (2528). *การพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- Thimkham, T. (1985). *Development of Communities*. Bangkok: Odean Store.
- ประกอบ ทองมา. (2536). *เศรษฐกิจทศวรรษเชิงประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นหมาก.
- Thongma, P. (1993). *Vision of Economics Historical Perspective*. Bangkok: Tonmark Publishing.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2541). *เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลมคิมทอง.
- Phradhammapitaka (P.A. Payutto). (1998). *Buddhist Economics*. Bangkok: Komol Keamthong Foundation Publisher.
- พระมหาณรงค์ จิตตโสภโณ. (2527). *หลักธรรมสำหรับพัฒนาเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ.
- Phramaha Narong Chittasophano. (1984). *Principles for Economic Development*. Bangkok: Religious Affairs Department Ministry of Education.
- พุทธทาสภิกขุ. (2531). *การบริหารธุรกิจแบบพุทธ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลมคิมทอง.
- Bhuddhadhassa Bhikkhu. (2531). *Buddhist Business Administration*. Bangkok: Komol Keamthong Foundation Publisher.
- พระไพศาล วิสาโล. (2541). *เงินกับศาสนา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลมคิมทอง.
- Phra Phaisal Wisalo. (1988). *Money and Religion*. Bangkok: Komol Keamthong Foundation Publisher.
- พระราชวรมนู (ป.อ. ปยุตฺโต). (2529). *สถาบันสงฆ์กับสังคมปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: เจริญการพิมพ์.
- Phraratchaworamuni (P.A. Payutto). (1986). *Monastic Institutions and Current Society*. Bangkok: Charoen Printing.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2532). *ทางออกจากระบบเศรษฐกิจที่ครอบงำสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

200 วารสาร มจร พุทธปัญญาปริทรรศน์ ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (มกราคม – เมษายน 2562)

PhraThephvethee. (P.A. Payutto). (1989). *Exit From the Economic System that Dominates Thai Society*. Bangkok: Amarin Printing Group.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น.

Royal Academy. (2003). *Royal Institute Dictionary, BE 2542 (1999)*. Bangkok: Nanmee Book Publishing Company.

ศิริอร ชันธหัตถ์. (2542). *องค์การและการจัดการ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ.

Khanthahath, S. (1999). *Organization and Management*. Bangkok: Thiphwisutthi Printing.

สุวรรณา สถาอานันท์. (2542). *เงินกับศาสนาเทพพุทธแห่งยุคสมัย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลคิมทอง.

Satha-Ananth, S. (1999). *Money and Religion of New Generation*. Bangkok: Komol Keamthong Foundation Publisher.

อภิชัย พันธเสน. (2544). *พุทธเศรษฐศาสตร์วิวัฒนาการ ทฤษฎีและการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์.

Phanthasain, A. (2001). *Buddhist Evolution Economics: Theory and pplication to Economics Various Branches*. Bangkok: Amarin Printing.

